ILK O‘RTA ASRLAR XORAZM TARIXIY-MADANIY MEROSINI O‘RGANISHDA ARXEOLOGIK VA TASVIRIY SAN’AT MANBALARINING O‘RNI

R.A.Ne’matov
Guliston davlat universiteti
“Tarix” kafedrasi katta o‘qituvchisi, t.f.b.f.d., (PhD)

Annotatsiya: Mazkur tezisda ilk o‘rta asrlar Xorazm tarixiy-madaniy merosini o‘rganishda arxeologik topilmalar, sopol buyumlar, ossuariylar va tasviriy san’at namunalarining tarixiy, madaniy jarayonlarni yoritishdagi o‘rni hamda turkiy madaniy ta’sirlarni aniqlashdagi ahamiyati borasida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Xorazm, arxeologiya, Afrig‘iylar, To‘qqal’a, ossuariy, sopol buyumlar, tasviriy san’at, moddiy madaniyat, tarixiy meros, madaniy meros, turkiy madaniyat, arxeologik topilmalar, madaniy aloqalar, san’at, xoqonlik.

Ilk o‘rta asrlarda Xorazm vohasi Markaziy Osiyoning muhim tarixiy-madaniy markazlaridan biri bo‘lib, bu davrda hududda kechgan siyosiy va madaniy jarayonlar G‘arbiy Turk xoqonligi faoliyati bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlangan. Xorazmning mintaqadagi o‘ziga xos geografik o‘rni, mahalliy davlatchilik an’analari hamda turli etnik va madaniy qatlamlarning o‘zaro aloqalari uning moddiy va badiiy madaniyatida ham o‘z aksini topgan. Shu sababli vohaning ilk o‘rta asrlar tarixini yoritishda yozma ma’lumotlar bilan bir qatorda arxeologik va san’atshunoslik manbalarini kompleks o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Xorazm hududidan aniqlangan shahar qoldiqlari, sopol va metall buyumlar, numizmatik materiallar hamda boshqa arxeologik topilmalar vohaning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotini rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Ayniqsa, sopol buyumlar va To‘qqal’a

ossuariylari kabi tasviriy san’at namunalari mahalliy badiiy an’analar bilan bir qatorda qadimgi turkiy madaniyatga xos ayrim belgilarni ham o‘zida mujassam etgan. Bu esa G‘arbiy Turk xoqonligi davrida Xorazmda kechgan madaniy jarayonlarni tarix va san’atshunoslik sohalarining o‘zaro integratsiyasi asosida tadqiq etish zaruratini ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, ilk o‘rta asrlar Xorazm tarixiy-madaniy merosini arxeologik topilmalar va tasviriy san’at namunalari asosida o‘rganish nafaqat vohaning madaniy taraqqiyotini, balki mahalliy va turkiy madaniy an’analarning o‘zaro ta’sirini aniqlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilk o‘rta asrlarda, xususan, V–VIII asrlarda Xorazm vohasida yuz bergan siyosiy va madaniy jarayonlar hududdan aniqlangan arxeologik materiallarda o‘z aksini topgan. Mazkur davrda Xorazm dastlab Eftaliylar, keyinchalik Turk xoqonligi bilan bog‘liq siyosiy jarayonlar doirasida rivojlangan. Eftaliylar davriga oid moddiy madaniyat namunalarini aniq ajratish masalasi murakkab bo‘lsa-da, Turk xoqonligi davriga kelganda arxeologik va tasviriy san’at materiallari vohada kechgan madaniy o‘zgarishlarni nisbatan kengroq kuzatish imkonini beradi. Xususan, qadimgi turkiy madaniyat bilan bog‘liq tangalar, tamg‘alar, terrakotalar, muhrlar, harbiy qurollar, dafn marosimlariga oid buyumlar, devoriy rasmlar va mifologik tasvirlar ushbu jarayonlarni o‘rganishda muhim manbalar hisoblanadi **[Bernstam A.N: 54–58; Smirnova O.I: 290; Malikov A.M: 34–42]**.

Xorazm hududidan topilgan arxeologik materiallarni mazmunan ikki guruhga ajratish mumkin: birinchisi, Turk xoqonligi madaniyati bilan bevosita bog‘liq topilmalar; ikkinchisi esa xoqonlik hukmronligi davrida mahalliy madaniy muhitda yaratilgan moddiy yodgorliklardir. Bunday tasnif Xorazmda mahalliy madaniy an’analar bilan turkiy unsurlarning o‘zaro munosabatini aniqlash imkonini beradi. Xoqonlikka xos moddiy madaniyat namunalarining Xorazmda Choch, Farg‘ona yoki Sug‘dga nisbatan kam uchrashi, bir tomondan, arxeologik tadqiqotlarning ko‘lami bilan, ikkinchi tomondan esa Xorazmning xoqonlik markazlaridan geografik jihatdan uzoq joylashgani va mahalliy boshqaruv tizimining nisbatan mustaqil xususiyatlari bilan izohlanishi mumkin. Dissertatsiyada ham Xorazmning geografik jihatdan xoqonlik boshqaruv markazi Suyabdan uzoqligi mahalliy boshqaruvning nisbatan erkin saqlanishiga ta’sir etgan omillardan biri sifatida ko‘rsatilgan.

Xorazmning ilk o‘rta asrlar tarixiy-madaniy merosini o‘rganishda To‘qqal’a (To‘q-qal’a) ossuariylari alohida ahamiyatga ega. Ushbu yodgorlikdan topilgan sopol ossuariylardan birida marhumning atrofida aza tutayotgan kishilar tasvirlangan. Tasvirda marhum chalqancha yotqizilgan, uning atrofidagi kishilar esa yuzlarini

tirnash, sochlarini yulish orqali motam holatini namoyon etgan. Shunga o‘xshash syujetlar VII–VIII asrlarga oid Panjikent devoriy rasmlarida ham uchraydi. A.M. Belenitskiy tomonidan o‘rganilgan Panjikent tasvirlarida marhum atrofida aza tutayotgan kishilarning harakatlari qayd etilgan bo‘lib, mazkur tasvirlar qadimgi turkiy motam an’analari bilan qiyoslanadi **[Belenitskiy A.M: 34, 81]**.

Mazkur marosimning tarixiy asoslarini aniqlashda yozma va epigrafik manbalar ham muhimdir. Qadimgi turkiy bitiklarda hukmdor yoki nufuzli shaxs vafot etganida motam tutuvchilarning yuzlarini kesishi, sochlarini yulishi va yig‘lashi bilan bog‘liq udumlar qayd etilgan. Jumladan, Bilga xoqon bitiktoshidagi ma’lumotlarda ham shunday motam marosimlari aks etgan **[Abdurahmonov G‘., Rustamov A: 132]**. Shu sababli To‘qqal’a ossuariysidagi tasvirlarni faqat badiiy bezak sifatida emas, balki Xorazmning ilk o‘rta asrlardagi diniy-marosimiy hayoti va madaniy aloqalarini o‘rganishga xizmat qiluvchi muhim tasviriy manba sifatida baholash mumkin.

Xorazm moddiy madaniyatida turkiy ta’sirlarni o‘rganishda harbiy san’at bilan bog‘liq tasvirlar ham muhim o‘rin tutadi. S.P.Tolstov Ural daryosi havzasidan aniqlangan ilk o‘rta asrlarga oid Xorazm kumush idishlaridagi jangchilar tasvirlarini Xorazm, Sug‘d, Oltoy, Sharqiy Turkiston va Minusinsk havzasidagi materiallar bilan qiyoslagan. Jangchilarning dubulg‘asi, o‘qdon-sadoqlari, qilichlari va boshqa harbiy anjomlarida qadimgi turkiy harbiy madaniyatga yaqin belgilar kuzatilgan **[Tolstov S.P: 216–218]**. Xususan, o‘q-yoy solingan sadoqlarning shakli Sharqiy Turkiston va Sug‘d devoriy rasmlaridagi namunalarga yaqinligi qayd etilgan **[Tolstov S.P: 217]**. Bunday tasviriy materiallar Xorazm san’atida mahalliy va tashqi madaniy unsurlar o‘zaro uyg‘unlashganligini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Tarixiy va madaniy jarayonlarni o‘rganishda numizmatik materiallar ham tasviriy san’atning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. G‘arbiy Turk xoqonligining Choch hududida zarb qilingan tangalari bilan Afrig‘iylar davri Xorazm tangalarida uchraydigan ayrim tasviriy elementlar o‘rtasida o‘xshashliklar mavjud. Xususan, ushbu davrda Markaziy Osiyoda zarb qilingan tangalar orasida Choch va Xorazm tangalarida otliq tasvirining uchrashi diqqatga sazovordir. Choch tangalarida G‘arbiy Turk xoqonligiga xos hokimiyat ramzlari yetakchi bo‘lsa, Afrig‘iylar tangalarida qadimgi Xorazm tanga zarbi an’analari saqlanib qolgan **[Babayarov G‘: 12–13]**.

Tangalar ikonografiyasidagi yana bir muhim jihat — tamg‘alardir. Xorazmshoh Afrig‘iylar tangalarida an’anaviy mahalliy tamg‘alar bilan bir qatorda ayrim hukmdorlar davrida o‘ziga xos belgilar uchraydi. Xususan, Askajvor Chag‘on tangasidagi tamg‘aning xoqonlik davri tamg‘alariga ayrim jihatdan yaqinligi siyosiy

va madaniy aloqalarni tahlil qilishda muhim material beradi. Umuman, islomdan avvalgi Markaziy Osiyo tangalaridagi tamg‘alar hukmdor yoki sulolaga mansublikni ifodalovchi ramziy belgilardan biri bo‘lgan **[Tolstov S.P: 120–145; Vaynberg B.I: 53–60]**. Shu jihatdan numizmatik materiallarni tarixiy va san’atshunoslik usullari asosida birgalikda tadqiq etish Xorazmning siyosiy hamda madaniy tarixiga oid qo‘shimcha xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Ilk o‘rta asrlar Xorazm tasviriy san’atidagi diniy-mifologik obrazlar ham madaniy aloqalarning muhim ko‘rsatkichidir. Xususan, qadimgi turkiy dunyoqarashdagi Umay obrazi hamda Xorazm va boshqa sharqiy eroniy xalqlarning diniy tasavvurlaridagi Anaxita (Nana) obrazi qiyosiy jihatdan muhimdir. Umay qadimgi turkiy tasavvurlarda farzand, ona, qut-baraka va hokimiyat homiysi sifatida namoyon bo‘lgan. Tasviriy san’atda uning uch qirrali bosh kiyimda ifodalanishi qadimgi turkiy san’atning xarakterli belgilaridan biri sifatida ko‘rsatiladi **[Kubarev G: 339–346; Baratova L.S: 415–422]**.

Anaxita yoki Nana obrazi esa Xorazm va Sug‘d kabi o‘troq madaniy hududlarda hosildorlik, baraka va hokimiyat bilan bog‘liq ilohiy timsol sifatida tasviriy san’atda o‘z ifodasini topgan **[Smirnova O.I: 174]**. Y.A.Rapoportning Xorazm ossuariylariga oid tadqiqotlari mazkur diniy tasavvurlarni moddiy madaniyat namunalari asosida o‘rganish imkonini beradi **[Rapoport Yu.A: 103]**. Umay va Nana obrazlarining vazifalarida ayrim yaqinliklar mavjud bo‘lsa-da, ularning ikonografik belgilarida muayyan farqlar saqlanib qolgan. Bu esa ilk o‘rta asrlarda Xorazm madaniyatida mahalliy diniy-badiiy an’analar tashqi madaniy ta’sirlar bilan o‘zaro aloqada rivojlanganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Xorazmning ilk o‘rta asrlar moddiy madaniyati faqat alohida san’at asarlari bilan cheklanmaydi. Bu davrda vohada yangi qal’a va qo‘rg‘onlarning bunyod etilishi, manzilgohlar tizimining rivojlanishi ham tarixiy-madaniy muhitdagi o‘zgarishlarning muhim ko‘rsatkichlaridan hisoblanadi. Tadqiqotlarda Xorazmdagi ushbu jarayonlarda o‘troq va ko‘chmanchi aholining o‘zaro aloqalari muayyan o‘rin tutgani qayd etiladi **[Kdirniyozov O.Sh: 65–69]**.

Demak, ilk o‘rta asrlar Xorazm tarixiy-madaniy merosini tadqiq etishda arxeologik va tasviriy san’at manbalarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. To‘qqal’a ossuariylaridagi motam sahnalari, kumush idishlardagi jangchi obrazlari, Afrig‘iylar tangalarining ikonografiyasi va tamg‘alari, shuningdek, Umay hamda Nana singari diniy-mifologik timsollar vohada kechgan murakkab madaniy jarayonlarni yoritishga imkon beradi. Mazkur materiallar Xorazmda mahalliy madaniy an’analar saqlanib qolishi bilan bir vaqtda, G‘arbiy Turk xoqonligi

davrida turkiy madaniyatga xos ayrim unsurlar ham moddiy va tasviriy san’at namunalarida namoyon bo‘lganligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – Б. 132.
2. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв. н.э.). – Ташкент, 2007. – С. 12–13, 30.
3. Баратова Л.С. Византийско-согдийско-тюркский симбиоз на монетах Средней Азии // Second International Congress on Turkic Civilization, Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek, 2005. – С. 415–422.
4. Беленицкий А.М. Живопись древнего Пянджикента. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 34, 81.
5. Бердимуратов А., Богомолов Г. Тюрки в искусстве раннесредневекового Согда // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане. Вып. 7 / под ред. Ш. Камолиддина. – Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2020. – С. 61–69.
6. Бернштам А.Н. Древнетюркские рунические надписи из Ферганы // Эпиграфика Востока. – 1956. – № 11. – С. 54–58.
7. Кдирниёзов О.Ш. Марказий Осиё цивилизацияси ва илк ўрта асрлар Хоразм маданияти // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. – Самарқанд, 2013. – Б. 65–69.
8. Кубарев Г. К вопросу о женских древнетюркских изваяниях на Алтае // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. – СПб.: ИИМК РАН, Периферия, 2012. – С. 339–346.
9. Маликов А.М. Из истории культуры древних тюрок Ферганы // Ватан тарихининг долзарб муаммолари. – Самарқанд, 2004. – Б. 34–42.
10. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии). – М., 1971. – (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции; т. VI). – С. 103.
11. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М.: Наука, 1970. – С. 174, 290.
12. Толстов С.П. Древний Хорезм: опыт историко-археологического исследования. – М.: Издание МГУ, 1948. – С. 216–218.
13. Толстов С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит // Вестник древней истории. – 1938. – № 4 (5). – С. 120–145.
14. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – М.: Наука, 1972. – С. 53–60.